ID-234
20-3-2013
C2
A4

2.1306401 2003

Beschermd dorpsgezicht Laag-Soeren

Datum in procedure: 30-01-2006

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing
van het beschermd dorpsgezicht Laag-Soeren
gemeente Rheden (Gelderland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Datum aanwijzing:

20 MAART 2013

Errata:

Rheden, Laag-Soeren

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 400 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Laag-Soeren in de gemeente Rheden als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding

Het beschermd dorpsgezicht Laag-Soeren omvat een groot deel van het ten westen van het Apeldoorns Kanaal gelegen deel van het dorpsgebied van Laag-Soeren, met uitzondering van de bebouwde kom en het merendeel van de bossen. Het wordt globaal beschouwd begrensd door de bossen van de Veluwezoom aan de zuid-, west- en noordzijde en het Apeldoorns Kanaal en de grens met de gemeente Brummen aan de oostzijde *(kaart 1)*.
Laag-Soeren genoot vroeger grote bekendheid vanwege het kuuroord, dat hier sinds het midden van de 19e eeuw was gevestigd. De komst van de badinrichting en de toestroom van vele welgestelde patiënten betekenden werkgelegenheid en daarmee een zekere mate van welvaart voor de inwoners van Laag-Soeren. Hele families werkten in dienst van het kuuroord of op het daaraan verbonden landgoed.

In het gebied zijn veel sporen van de veelzijdige en bijzondere ontwikkelingsgeschiedenis bewaard gebleven. Uit de vroegste periode is dit de Soerense enk met de daaraan gelegen oude boerenerven, met weliswaar in latere perioden vernieuwde of vervangen bebouwing. Het (restant van het) Huis Laag-Soeren, de Plantage, alsmede verschillende lanen, landerijen en erven zijn exponenten van de 18e- en 19e-eeuwse ontginningsgeschiedenis. Het Huis Laag-Soeren was de plek van waaruit de verdere ontginning en aanleg van het gebied ter hand werden genomen, en waar later de initiatiefnemer van het kuuroord woonachtig was en na diens dood het badhotel was gevestigd.

Een geheel nieuwe fase in de geschiedenis van Laag-Soeren begon in de late 18e eeuw met de aanleg van een sprengenstelsel. De opkomst en ontwikkeling van de papierindustrie, de korenwatermolen en later de wasserijen, waren er onlosmakelijk mee verbonden. Dat geldt evenzeer voor de bouw van het badhuis in 1850 en de verdere ontwikkeling van het kuuroord nadien. Het nog vrijwel compleet aanwezige sprengenstelsel vormt als verbindend element dan ook een essentieel onderdeel van het beschermd gezicht. Hoewel elk van de genoemde ontwikkelingen zichtbaar sporen heeft nagelaten in Laag-Soeren, zijn de directe en indirecte invloed van het kuuroord op de inrichting van de omgeving en bebouwing wellicht het grootst geweest.

Het ook tegenwoordig nog zeer fraai ogende gebied vol met relicten uit het verleden is dankzij de goede afleesbaarheid van haar deels zo specifieke ontwikkelingsgeschiedenis een voor Nederland zeer bijzonder en waardevol geheel.

2.13062401 2005

Ontstaan en ontwikkeling:

Inleiding

Over de oudste geschiedenis van Laag-Soeren, die zeker teruggaat tot in de Middeleeuwen, is nog niet veel bekend. In het jaar 1025 is sprake van 'Sorna', waarmee Laag-Soeren bedoeld zou zijn. Het kapittel van St. Jan in Utrecht bezat hier tienden, die voor het eerst worden vermeld in stukken uit de tweede helft van de 14^{e} eeuw. De marke van Soeren bestond reeds in 1411, maar werd in 1462 toegevoegd aan die van Spankeren. In 1411 verkreeg de stad Doesburg het recht om in de Soerense mark naar veldkeien te graven om daarmee de straten te plaveien.

Hoewel in deze vroegste periode zeker een eerste basis werd gelegd, is de bijzondere en waardevolle huidige verschijningsvorm van een aanzienlijk deel van het dorpsgebied van Laag-Soeren echter vooral te danken aan ontwikkelingen, die een aanvang namen in 1767 met de aankoop van diverse goederen door de Arnhemmer Van Kesteren. In de tweede helft van de 19^{e} eeuw kwam het met de stichting van het kuuroord en badinrichting tot een bijzonder hoogtepunt.

In de volgende paragraaf wordt de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied geschetst voor de periode 1767-1832. De situatie zoals deze bestond kort voordat het kuuroord werd gesticht, wordt daarna beschreven aan de hand van de kadastrale minuut van 1832 (ingemeten 1817). Vervolgens wordt de geschiedenis van het kuuroord (1848-1942) beschreven, terwijl de ontwikkelingen in dezelfde periode in de rest van het gebied worden geschetst in de daaropvolgende paragraaf.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte beschrijving van de voor de ruimtelijke verschijningsvorm *relevante* veranderingen sindsdien.

Ontwikkeling 1767-1832

Voor de geschiedenis van Laag-Soeren begon in 1767 een belangrijke periode. In dat jaar kochten de Arnhemse meestermetselaar Carel Otto van Kesteren en zijn vrouw Frederika Hoevenaar van Victor baron de Watteville en Theodora Willemina van Lynden zes boerderijen, de tiend in Laag-Soeren en aandelen in de markegronden en de Soerense Hees, het gemeenschappelijk bos. Laag-Soeren was destijds nog een soort 'enclave' te midden van merendeels nog onontgonnen gronden. De kern werd gevormd door de Soerense enk met de daarop en daaraan gelegen boerderijen. Aan de zuid- en westzijde lagen deels beboste heidegronden met stuifzandcomplexen, aan de noordzijde natte heidegronden waar turf werd gebaggerd, terwijl aan de oostzijde - richting IJssel - laaggelegen broeklanden waren.

Vermoedelijk is Van Kesteren al snel - in ieder geval nog voor 1780 - begonnen met de bouw van het Huis Laag-Soeren en de aanleg van een allee - de latere Badhuislaan.

Aan het westelijke uiteinde van de allee zou in 1772 een waardmanshuis zijn gebouwd. Verder werden in de omgeving van het huis onder zijn bewind de nodige woeste gronden ontgonnen, enkele lanen aangelegd en bossen aangeplant. De bossen ten westen van het huis stonden later bekend als 'De Plantage'. Van Kesteren spande zich ook in om de zandverstuiving tegen te gaan, die was

ontstaan na het kappen van de Soerense Hees, het bos ten westen van de enk. Daartoe liet hij onder meer wallen aanleggen en het gebied met zandhaver, berken en dennen bepoten.

De precieze geschiedenis van de sprengen en beken is niet bekend; de bronnen laten aan duidelijkheid het nodige te wensen over en spreken elkaar soms tegen. De Bovenbeek zou geheel nieuw zijn gegraven om de afwatering van het gebied te verbeteren, terwijl de Soerense beek van oorsprong een natuurlijke beek is, waarvan de loop al in de 17^{e} eeuw zou zijn verlegd. Ook in de 18^{e} eeuw had de beek echter nog een veel grilliger verloop dan tegenwoordig.

In ieder geval bouwde Van Kesteren aan de beken een drietal papiermolens, namelijk 'Welbedacht' (1791), 'Nagedacht' (1793) en 'Goedgedacht' (1796). Welbedacht stond aan de Bovenbeek; de beide andere molens aan de Soerense beek.

Van Kesteren zou enkele sprengen hebben laten graven om de Bovenbeek beter van water te voorzien. Op de kaart van De Man van 1807 staat echter alleen de middelste spreng(kop) ingetekend. De Soerense beek zou pas aan het einde van de 18^{e} eeuw haar huidige rechte loop hebben gekregen, zoals die ook op de kaart van De Man al grotendeels is te zien. Ten behoeve van de molens werd het verval, dat over grotere afstand in het terrein aanwezig was, geconcentreerd ter plaatse van de molens. Hiertoe werden stroomopwaarts van de molens de beken 'opgeleid', door de bedding kunstmatig te verhogen boven het niveau van de omgeving.

In 1802 kocht Van Kesteren van de marke een strook heidegrond langs de Harderwijkerweg, die hij liet ontginnen. Om voldoende verval te krijgen ten behoeve van een in 1805 gebouwde korenwatermolen werd stroomafwaarts van de molen - langs de rand van de nieuw aangekochte grond - een verdiepte waterloop gegraven, de huidige Molenbeek. De vrijkomende grond werd langs de beek gedeponeerd, waardoor langgerekte wallen ontstonden. De (oude) Soerense beek, die het perceel in tweeën deelde, werd rechtgetrokken. In 1818 werd door de opvolgers van Van Kesteren opnieuw een strook grond van de marke aangekocht en ontgonnen. Deze grond - later 'Mulderskamp' genaamd - lag aan de noordzijde van de Molenbeek. Ook door andere particulieren werden in het begin van de 19^{e} eeuw percelen heide ontgonnen. Jarenlang werd op beperkte schaal uit meerdere 'putten' turf gewonnen, maar aan de verkoop kwam vermoedelijk in de loop van de 19^{e} eeuw geleidelijk een einde.

Enkele jaren na het overlijden van Van Kesteren in 1809 werd de afwatering van het gebied gewijzigd ten behoeve van de aanleg van nieuwe waterpartijen bij het Huis Laag-Soeren. Deze vijvers, gelegen aan de oostzijde van het huis, kregen een sterk kronkelend verloop, in de sfeer van de toentertijd populaire Engelse landschapsstijl. Onbekend is (nog) wie hiertoe het ontwerp maakte en wie de opdrachtgever was. De erfgenamen van Van Kesteren verkochten namelijk omstreeks 1816 het merendeel van de bezittingen in Laag-Soeren. Koper van het huis met de bijbehorende boerderijen en landerijen was Gerrit Jan van Rhemen, eigenaar van de Gelderse Toren te Spankeren. In 1818 liet Van Rhemen door de ten oosten van het Huis Laag-Soeren gelegen broeklanden een dijk aanleggen, namelijk de nog bestaande Broekdijk.

2.130624012006

Nog voor of in 1829 werd luitenant generaal Ralph Dundas, baron Tindal, de nieuwe eigenaar. Dundas was onder meer gouverneur van de vesting Doesburg en lid van de Provinciale Staten van Gelderland. De drie papiermolens c.a. werden in 1816 door de erven Van Kesteren verkocht aan de familie Brouwer.

Situatie in 1832

Blijkens de kadastrale minuut van 1832 (ingemeten 1817) vormde de nederzetting Laag-Soeren destijds nog steeds min of meer een enclave op de heide, gelegen aan de weg van Harderwijk naar Doesburg en verder naar Bocholt. Het hart werd gevormd door het Huis Laag-Soeren. Dit huis lag aan een tak van de Soerense beek, die in de directe omgeving van het huis was omgevormd tot een stelsel van rechte grachten en daarbinnen slingerende waterpartijen. Aan de westzijde van het huis lag een grote moestuin.

De eigenaar van het huis, luitenant generaal Baron Tindal, was net als zijn voorgangers ook eigenaar van de Soerense enk, het grote bouwlandcomplex ten zuiden van het huis met de daarbij horende erven en schaapskooien. Tot zijn bezittingen hoorde voorts 'De Plantage', het ten westen van het huis gelegen boscomplex, dat door de zogenaamde Dennenallee (huidige Prof. Stokvislaan) in twee delen was gesplitst. Het noordelijke deel bestond uit een perceel opgaande bomen, doorsneden door een stelsel van rechte lanen. Het zuidelijke deel was een groot dennenbos dat van de enk werd gescheiden door een strook akkermaalshout. De enk werd overigens ook aan de meeste andere zijden begrensd door smalle percelen akkermaalshout. Aan de zuidoostzijde grensde de enk aan de zogenaamde Soerense Weiden.

De grotendeels kaarsrechte Soerense beek had haar oorsprong op de heide ten noordwesten van het dorp, die tot 1844 nog grotendeels behoorde tot de markegronden van Dieren, Spankeren en Soeren. De meer noordwaarts gelegen Bovenbeek had in haar beloop een grilliger karakter en werd eveneens gevoed door drie sprengen. Op de heide waren ook enkele kleine, afzonderlijke ontginningen, deels van vroeg 19^{e}-eeuwse oorsprong. Meer oostwaarts lagen langs de beek vooral weilanden, afgewisseld met enkele percelen bouwland.

Aan de beek stonden verder de hiervoor genoemde drie aan het einde van de 18^{e} eeuw gebouwde papiermolens, namelijk 'Welbedacht', 'Nagedacht' en 'Goedgedacht' en aan de oostzijde van de Harderwijkerweg de korenwatermolen uit 1805.

De wegenstructuur in het gebied was nog weinig ontwikkeld. Behalve de Harderwijkerweg liep alleen direct ten noorden van het Huis Laag-Soeren een brede laan - de huidige Badhuislaan - vanaf de Harderwijkerweg in noordwestelijke richting; het meest westelijke deel ervan was al deels vervallen. De ten oosten van het huis gelegen broeklanden waren ontsloten door de in 1818 aangelegde Broekdijk. Daarnaast waren er meerdere paden, die toegang gaven tot de enk en tot de heide. Zo waren delen van de huidige Boerhaavelaan, Jut van Breukelerwaardlaan en Prof. Winternitzlaan (vroeger Spanjaardslaan) reeds aanwezig.

De bebouwing omvatte behalve het reeds genoemde huis, schaapskooien, papiermolens en korenwatermolen vooral boerderijen en arbeiderswoningen. Aan de huidige Jut van Breukelerwaardlaan stond ook de zogenaamde 'Vijf-slag',

een complex huisjes dat vermoedelijk omstreeks 1800 werd gebouwd ten behoeve van de arbeiders van de papiermolens. Laag-Soeren had geen eigen kerk; de inwoners kerkten in het naburige Spankeren *(kaart 2)*.

Ontstaan en ontwikkeling van het kuuroord 1848-1942

In 1848 werd het landgoed eigendom van Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard (1786-1874) en brak een heel nieuwe periode aan in de geschiedenis van Laag-Soeren. Vóór hem was het landgoed onder andere nog in het bezit geweest van Jacobus Bronkhuyzen, burgemeester van Rijnsburg, wonende te Leiden, die het vergrootte tot circa 226 ha.

Jut van Breukelerwaard stamde uit een gegoede Amsterdamse koopmansfamilie, handelde in effecten en beschikte over een aanzienlijk vermogen. Geplaagd door jicht zocht hij genezing in het buitenland, net als vele andere vermogenden. Hij belandde in het dorp Gräfenberg, destijds gelegen in het Oostenrijkse deel van Silezië, dat nu tot Tsjechië behoort. Daar was in 1826 een badinrichting voor de koudwatergeneeskunde gesticht door Vincent Priessnitz.

Na zijn genezing werd Jut van Breukelerwaard een vurig pleitbezorger van de koudwaterbehandeling. Tussen 1838 en 1849 publiceerde hij op eigen kosten vele propagandawerken voor de hydrotherapie. Hij verbleef vaak in het Duitse Hanau, maar zocht intussen een plek in Nederland om ook daar, naar voorbeeld van Gräfenberg, een kuuroord te stichten. Vermoedelijk kwam hij via zijn connecties in de Amsterdamse handelskringen in contact met mevrouw Elisabeth Poel-Luden, koopmansechtgenote en eigenaresse van het Huis Laag-Soeren c.a.
In 1848 verkocht zij haar bezittingen te Laag-Soeren aan Jut van Breukelerwaard, die in de fraaie en gezonde omgeving (frisse lucht, zandgrond) gecombineerd met de beschikbaarheid van zuiver Veluwewater (sprengen) een meer dan geschikte plaats zag om zijn plannen voor een kuuroord te verwezenlijken. Zelf vestigde hij zich op het Huis Laag-Soeren.

Op 22 september 1849 werd bij de Arnhemse notaris Taay de stichtingsakte van het kuuroord 'Bethesda' opgemaakt en ondertekend. Volgens de statuten was het doel van de stichting: 'het toepassen van de watergeneeskunde ten behoeve van de lijdende mensheid', een en ander naar voorbeeld van de moederstichting te Gräfenberg. Alle winstbejag behoorde haar vreemd te zijn en het kuuroord mocht geen 'huis van weelde' worden; ten minste de helft van de kamers moest ter beschikking worden gesteld van behoeftige lijders.

In 1850 werd begonnen met de bouw van de badinrichting, onder leiding van de Zutphense bouwkundige B. Berkhout. Deze had zich tevoren in Duitsland georiënteerd. De badinrichting werd voor die tijd een fors gebouw van drie bouwlagen met een flinke kap. De entree kwam in de zuidelijke gevel en was dus gericht naar de Soerense enk. Het benodigde water stroomde vanaf de sprengkoppen bij de oorsprong van de Soerense beek door ijzeren buizen over een afstand van ongeveer 1.365 meter naar het badhuis.

De badinrichting kwam onder leiding te staan van de Duitse natuurgeneeskundige Erfurth. Deze begon zijn praktijk echter te Brummen, omdat de inrichting van het badhuis nog niet gereed was. De beginperiode werd gekenmerkt door allerlei perikelen, omdat op grond van de toenmalige Nederlandse wetgeving alleen artsen die op een Nederlandse academie het artsexamen hadden afgelegd, de geneeskunde in ons land mochten uitoefenen.

In 1865 kwam er weliswaar een nieuwe wet op de uitoefening van de geneeskunde; het Nederlandse artsexamen bleef echter uitgangspunt. Uiteindelijk kon de uit Berlijn afkomstige arts Lübcke, die ook het Nederlandse artsexamen had afgelegd, worden benoemd. Pas op 1 mei 1870 - twintig jaar na de aanvang van de bouw - werd de badinrichting geopend. Enkele jaren eerder was men begonnen met de bouw van 'Sprengenoord', een logement met stalling en koetshuis, nabij de watermolen aan de Harderwijkerweg. Mevrouw de weduwe Neckhaus, Jut's 'juffrouw van gezelschap' legde de eerste steen op 11 juni 1867.

In 1874 overleed Jut van Breukelerwaard. Bij testament begiftigde hij de stichting Bethesda onder andere met zijn landgoed en een aanzienlijk kapitaal. De filantropische doeleinden van de stichting konden nu mede gefinancierd worden uit de exploitatie van het landgoed. Het Huis Laag-Soeren werd een hotel, waarvan de gasten ook konden kuren in het badhuis. 'Sprengenoord' met tien kamers en een eetzaal ging dienen als huisvesting van patiënten, die gratis of tegen een laag tarief werden verpleegd, terwijl in het grote badhuis de meer welvarende gasten werden ondergebracht. Ondanks deze vorm van sociale scheiding bleef op deze manier een deel van de filantropische uitgangspunten in stand. Het complex werd voortaan aangeduid als: 'Geneeskundige Badinrichting en Herstellingsoord Laag-Soeren, inrichting voor psychisch-diaetetische en psychotherapie'.
In 1884 werd het hoofdgebouw uitgebreid met een eetzaal, rustafdeling en badvleugel, terwijl in dezelfde tijd ook de villa 'Vale Ouwe Zathe', de woning van de geneesheer-directeur, werd gebouwd. Waarschijnlijk gebeurde dit naar ontwerp van architect J. Brink Evers, gezien de gelijkenis met door hem ontworpen villa's in Dieren-Zuid. Eerder beschikte de geneesheer-directeur over een woning, die tegen de korte oostkant van het badhuis was aangebouwd, terwijl de huismeester enige woonvertrekken had op de begane grond van het badhuis. In deze tijd was Laag-Soeren de oudste en grootste van de drie badinrichtingen in Nederland. In 1917 werd het badhuis wederom verbouwd en uitgebreid met een extra vleugel, met daarin ruimte voor een keuken, een eetzaal en conversatiezalen, naar ontwerp van de Hilversumse architect C. de Groot.

De exploitatie van de badinrichting werd jarenlang mede mogelijk gemaakt door inkomsten uit de tot de eigendommen van de stichting behorende boerderijen, landerijen, papiermolens en productiebossen, die veelal vanouds tot het landgoed hadden behoord. In de loop van de jaren twintig en dertig van de 20^{e} eeuw leverde de exploitatie van de badinrichting steeds grotere problemen op. Dit heeft uiteindelijk geleid tot de ontbinding van de stichting op 5 juni 1936. In het daaraan voorafgaande jaar waren alle resterende bezittingen van de stichting geveild. De grootste veiling vond plaats op 2 oktober 1935, waarbij zowel het badhuis als het landgoed van 176 ha (met vijf boerderijen, 48 ha bouwland, 45 ha weiland, twee

wasserijen, één korenmolen, Sprengenoord en verschillende woonhuizen) onder de hamer kwam. Koper van het badhuis en landgoed werd de heer W. Spiele (1869-1947) uit De Steeg, die op deze manier de badinrichting en het natuurschoon wilde behouden.

De gemeente Rheden werd in mei 1935 eigenaar van de wegen en beken. Ook voor 1935 waren al onderdelen uit het bezit van de stichting verkocht, waaronder 195 ha bos, waarvan de gemeente Rheden in 1934 eveneens de nieuwe eigenaar was geworden. Voorts had de familie Dullemond in 1925 het hotel Laag-Soeren gekocht, waar zij al sinds 1906 de scepter zwaaide. Hierdoor was de oude kern van het landgoed losgemaakt van de overige bezittingen.

Onder de naam 'Geneeskundige Badinrichting Laag-Soeren' werd het kuuroord nog een zestal jaren voortgezet. Ook in deze periode werd de badinrichting verbouwd. Op 1 juli 1942 (dus tijdens de Tweede Wereldoorlog) werd het definitief gesloten.

Tuin-/parkaanleg

Over de geschiedenis van de aanleg van de parkachtige tuinen bij het badhuis is weinig bekend. Ze werden onderhouden door een tuinman, die eind vorige eeuw ook de zorg had voor de tuin bij Hotel Laag-Soeren. De tuinen gingen aan de randen geleidelijk aan over in de omringende bossen. Zowel in de tuinen als in de aangrenzende bossen waren stelsels aangelegd van zowel gebogen als rechte, elkaar deels diagonaal kruisende, wandelpaden. Patiënten konden gebruikmaken van in de tuinen opgestelde ligstoelen en lighuisjes. Op het terrein waren vroeger ook een kegelbaan (naast het koetshuis aan de overzijde van de Badhuislaan), een tennisbaan en een croquetveld aanwezig. De badinrichting had een eigen grote ijskelder, waarvan slechts enkele restanten bewaard zijn gebleven.

Overige ontwikkelingen tot 1942

Ook in de directe omgeving van het badhuis deden zich nieuwe ontwikkelingen voor, die deels direct verband hielden met het kuuroord. Veel initiatieven werden ontplooid vanuit het Huis Laag-Soeren. Zo vatte omstreeks 1860 Jut van Breukelerwaard het plan op om aan de westrand van de enk een dorpskern te stichten. Daartoe liet hij een nieuwe laan aanleggen, vermoedelijk de laan die vanaf het badhuis naar het zuiden loopt. Ook begon hij met de bouw van een kerk, waarvan alleen een kleine onvoltooide toren werd gerealiseerd. In dezelfde tijd had Jut van Breukelerwaard aan het pad over de Soerense enk een gedenkteken laten oprichten, ter nagedachtenis van de watergeneeskundigen Priessnitz, Viek, Rausse en Ortel. Het gebouwtje kreeg de vorm van een torenspits zonder onderbouw. Vermoedelijk was dit monument vroeger zichtbaar vanuit een achterkamer van het Huis Laag-Soeren.

Van de plannen voor een dorpskern aan de enk kwam echter verder zo goed als niets terecht. In plaats daarvan werd juist vooral aan de Harderwijkerweg gebouwd. Dit geschiedde vermoedelijk door particulieren die kleine stukken heidegrond wisten te bemachtigen, die oorspronkelijk tot de markegronden hadden behoord. De marke was namelijk in 1846 opgeheven, waarna de gemeenschappelijke gronden aan particuliere rechthebbenden waren toegedeeld. Geleidelijk aan ontstond aan de Harderwijkerweg een zekere verdichting van de bebouwing, waaruit zich later de huidige dorpskom

ontwikkelde. De verdere ontginning van de heide nam nog vele jaren in beslag en duurde voort tot ver in de 20e eeuw.

Belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen waren de aanleg van het Apeldoorns Kanaal en de Locaal Spoorweg. Van het Apeldoorns Kanaal werd het gedeelte tussen Apeldoorn en Dieren in 1866 in gebruik genomen. De stichting Bethesda schonk in 1875 een terrein aan het kanaal ten behoeve van de aanleg van een nieuwe losplaats en de bouw van een brugwachterswoning. Vermoedelijk werden voortaan hier vele goederen ten behoeve van het badhuis, de overige pensions en de papierfabrieken in Laag-Soeren gelost, terwijl ook het nodige hout uit de Soerense productiebossen vanaf hier verscheept zal zijn.

De Locaal Spoorweg tussen Apeldoorn en Dieren werd geopend in augustus 1887. Nabij het begin van de Badhuislaan werd in 1889 een klein station gebouwd. Van de nieuwe spoorverbinding werd door de gasten van het kuuroord en de pensions veelvuldig gebruikgemaakt. Waarschijnlijk werden nu ook per trein vele goederen aangevoerd. Voor de opening van de nieuwe spoorverbinding verzorgde een 'omnibus' de verbinding met het station te Dieren. Met uitzondering van de Harderwijkerweg - de doorgaande verbinding met Doesburg en Harderwijk - kende het gebied lange tijd geen verharde wegen. Ook de Badhuislaan werd pas omstreeks 1900 verhard. Meerdere paden zijn tot op heden onverhard gebleven *(kaart 3)*.

In de loop van de 19e en 20e eeuw ontstonden meerdere gebouwen, die direct of indirect met het kuuroord te maken hadden, zoals het eerder genoemde pension Sprengenoord, gebouwd in 1867-1868 bij de korenwatermolen. Verder werd omstreeks 1890 door de huisknecht van de directeur van het badhuis het pand gebouwd, waarin vanaf 1898 het pension 'Gerbrands' was gevestigd, afgezien van Sprengenoord een van de eerste pensions van Laag-Soeren. Aan het begin van de Badhuislaan, dicht bij de overweg, stond ook een pension, dat in 1905-1906 ingrijpend werd verbouwd en uitgebreid in opdracht van Arnold Horsting, die eerder pensionhouder was in het voormalige Huis Laag-Soeren. Andere voorbeelden zijn de in 1876 bij het Huis Laag-Soeren gebouwde dienstwoning, waarin na de uitbreiding van 1900 lange tijd het postkantoor was gevestigd, en het vermoedelijk in 1929 gebouwde 'Jachthuis' (de woning voor de jachtopziener) aan de zuidwestzijde van de enk.

Aan het begin van de Badhuislaan en in de bossen in het noordwestelijke deel van het gebied (Schaapsallee en Harderwijkerweg) werden in de eerste decennia van de 20e eeuw enkele landhuizen en zomerwoningen gebouwd. Anderzijds verdween of wijzigde de bebouwing. Zo waren omstreeks 1910 van de acht schaapskooien nog maar twee exemplaren over, die inmiddels ook zijn verdwenen, en werden, nog voor 1900, de drie papiermolens verbouwd tot wasserij-blekerij, een vorm van bedrijvigheid die evenzeer afhankelijk was van het schone, zachte water van de sprengen. De voormalige papiermolens waren overigens in 1849 in handen gekomen van de stichting Bethesda, maar werden in 1935 verkocht. De complexen werden in de loop der jaren herhaaldelijk uitgebreid en vernieuwd.

Ontwikkelingen vanaf 1942

Hoewel de ontwikkeling van Laag-Soeren ook na 1942 niet stil is blijven staan, is het gebied voor wat betreft de ruimtelijke opbouw en hoofdvormen van de bebouwing

2,13062401 2008

opvallend gaaf bewaard gebleven. Direct buiten het te beschermen gebied ging de vorming van een dorpskern rondom de Harderwijkerweg voort.

De badinrichting werd in 1942 door de Waffen-SS in beslag genomen en kreeg een nieuwe bestemming als 'Erhohlungsheim' voor Oostfrontsoldaten. De Duitsers lieten bij het complex, aan de overzijde van de Badhuislaan, een openluchtzwembad aanleggen waarvan nog het kleedgebouw resteert. Ook werden achter het badhuis twee bomvrije schuilplaatsen werden gebouwd. Na de oorlog verviel het complex als vijandig vermogen aan de Staat der Nederlanden, nadat de Engelsen het nog enige tijd gebruikt hadden. In 1947 werd het eigendom van de Amsterdamse Bank, die het onder de naam 'Amsterda' in gebruik nam als vakantie- en herstellingsoord ter vervanging van het tijdens de Tweede Wereldoorlog vernielde 'Gelria' te Heelsum. Na nog enige tijd als trainingscentrum gefunctioneerd te hebben, werd het complex in 1980 opnieuw verkocht. Tot 1997 is het gebruikt als inrichting voor transcendente meditatie met de naam 'Soeria'. Ondanks deze functiewijzigingen bleven de verschijningsvorm van het gebouwencomplex en de directe omgeving nagenoeg ongewijzigd. In de jaren 2004-2005 is het complex verbouwd voor een woonbestemming met zorgvoorzieningen.

Bij de restauratie van de korenwatermolen werd in de jaren tachtig het aangrenzende Sprengenoord afgebroken. Andere pensions (Horsting, Gerbrands) verloren weliswaar hun functie, maar bleven als gebouw in een herkenbare vorm bestaan.

In de Tweede Wereldoorlog werd het personenvervoer op de spoorlijn tussen Apeldoorn en Dieren gestaakt. Over het bewaard gebleven spoor rijdt als toeristische attractie sinds 1975 in de zomermaanden een oude stoomtrein van de Veluwsche Stoomtrein Maatschappij. Het stationsgebouw werd in 1964 afgebroken, maar de plek is nog terug te vinden.

Ook de fraaie landschappelijke structuren zijn in hoofdlijnen zeer goed bewaard gebleven. Wel trad op beperkte schaal enige verschraling op. Zo verdwenen hier en daar enkele houtwallen en werd in 1953 de meest zuidelijke kop van de noordelijke spreng geruimd en omgezet in weiland. De middelste werd daarentegen in 1983 geheel opgeknapt, terwijl de noordelijke droog kwam te staan en door uitbreiding van het aangrenzende boerenbedrijf werd afgesneden van de rest van de beek. Verder nam in de loop der jaren het areaal bouwland af ten gunste van de hoeveelheid weiland.

Meerdere percelen kwamen in handen van de Vereniging Natuurmonumenten. Het zogenaamde 'torentje van Jut' in het bos nabij het huis van de jachtopziener veranderde als gevolg van gebrek aan onderhoud in een ruïne en werd uiteindelijk gesloopt.

2.1.3062401 2009

Huidig ruimtelijk karakter

Entree van het dorp vanaf de Kanaalweg, Badhuislaan en omgeving

Gezien vanaf de Kanaalweg vanuit de richting Dieren ligt even voorbij de Laag-Soerense brug aan de linkerzijde het begin van de Badhuislaan met de overweg van het spoor tussen Dieren en Apeldoorn, dat hier evenwijdig loopt aan het Apeldoorns Kanaal. De fraaie - aan weerszijden met een dubbele rij beuken beplante - rechte Badhuislaan voert in westelijke richting naar het voormalige badhotel.

Aan de noordzijde van de Badhuislaan liggen - omsloten door de Harderwijkerweg, Van Swietenlaan en het spoor - de aan het begin van de 19^{e} eeuw ontgonnen percelen, doorsneden door de Soerense beek en de Molenbeek.

Vanaf de Badhuislaan heeft men fraai zicht op de in 1805 aan de Molenbeek gebouwde korenwatermolen annex boerderij. De percelen worden deels omzoomd door houtwallen. Ook de Molenbeek is aan weerszijden door opgaand groen omgeven. Stroomafwaarts van de molen ligt de beek tussen wallen, destijds opgeworpen met de grond die bij het ingraven van de beek was vrijgekomen.

Aan de andere zijde van de Harderwijkerweg volgt een groot, min of meer driehoekig onbebouwd perceel, dat aan de westzijde wordt begrensd door de Boerhaavelaan. Vanaf de Badhuislaan is het voormalige pension Gerbrands (Boerhaavelaan 4) goed zichtbaar. Schuin achter dit pand ligt aan de Molenbeek het in de volksmond als 'de Stuitdijken' bekend staande bosje, met daarin een stelsel van greppels en lage wallen, waarin ten behoeve van de watermolen een grote hoeveelheid water geborgen kon worden wanneer bij de molen de stuw in de beek werd gesloten.

Aan de zuidzijde van de Badhuislaan ligt bij de overweg een grote villa, waarin vroeger het pension Horsting was gevestigd. Naast dit pand staat - eveneens op een ruime kavel - de in (1909?) gebouwde villa 'In het Zunneke'.

Over de Harderwijkerweg beginnen de tuinen van het voormalig Huis Laag-Soeren. De Soerense beek stroomt hier evenwijdig aan de Badhuislaan. Een zijweg van de Badhuislaan vormt tegenwoordig de hoofdtoegang tot het huis. Aan het begin van deze zijweg staat aan de westzijde een uit 1876 daterende, redelijk gaaf bewaard gebleven (dienst)woning, waarin lang een postkantoor was gevestigd. Meer oostwaarts liggen aan de Badhuislaan enkele door bos omgeven kavels met onder andere de op een oude bouwplaats staande boerderij 'Enkhoeve' uit circa 1935, waarachter de Priessnitzlaan en Prof. Stokvis-laan samen komen.

Voormalig Huis Laag-Soeren en de Soerense enk

De Soerense enk wordt door de Priessnitzlaan in tweeën gedeeld. Aan de noordoostzijde van de enk ligt het terrein van het Huis Laag-Soeren, van waaruit de verdere ontginning en ontwikkeling van het gebied werden aangestuurd. Aan de oostzijde van het (nu sterk vervallen) huis ligt een grote parkachtige tuin met een van oorsprong vroeg 19^{e}-eeuwse landschappelijke aanleg, waarvan de hoofdlijnen goed bewaard zijn gebleven. Kenmerkend zijn vooral de beide diagonale - in de richting van het huis

lopende - assen en de slingerende waterpartijen. Vanaf de westzijde van het huis heeft men een deels vrij zicht over de enk in de richting van het in 1860 aan de Priessnitzlaan gebouwde Priessnitzmonument. Het rondom vrijstaande gedenkteken met zijn torenspitsachtige vorm moet de herinnering aan de watergeneeskundigen Priessnitz, Viek, Rausse en Ortel levendig houden. Aan de randen van de enk is een beperkt aantal (voormalige) boerderijcomplexen te vinden, veelal ter plekke van oude bouwplaatsen. Aan de zuidwestzijde staat de vermoedelijk in 1929 gebouwde jachtopzienerswoning. De enk wordt - met uitzondering van de oostzijde - begrensd door bossen, die mooi contrasteren met het open karakter van de enk.

Voormalig kuuroord en omgeving

Daar waar de Badhuislaan in zuidwestelijke richting afbuigt, bevindt zich het voormalige, in een sobere neoclassicistische stijl opgetrokken badhuis uit 1849 met aan weerszijden latere uitbreidingen. Rondom het badhuis ligt een grote parkachtige tuin, waarvan de aanleg voor wat betreft het padenbeloop, de beplanting en doorzichten enige invloeden vertoont van de Engelse landschapsstijl. In het park staan hoofdzakelijk rododendrons en oude loof- en naaldbomen. Vanaf het badhuis loopt een laan in zuidelijke richting. Aan het begin van deze laan staat de met de voorzijde naar het badhuis gerichte 'Vale Ouwe Zathe', de voormalige villa van de geneesheer-directeur. De tuin van het badhuis gaat aan de west- en zuidzijde geleidelijk aan over in de aangrenzende bossen. De bossen aan de zuidzijde hebben een eenvoudig padenstelsel met vooral gebogen, maar ook enkele rechte paden. Vanaf dit bos loopt een laan in de richting van het badhotel. Het wandelbos aan de westzijde - onderdeel van wat vroeger de Plantage werd genoemd - heeft een min of meer driehoekige plattegrond en een stelsel van rechte paden, waarvan de belangrijkste met beuken zijn beplant. Het bos wordt aan de noord-, west- en zuidzijde begrensd door merendeels met beuken beplante lanen. Van het direct ten westen van het wandelbos - in het verlengde van de zuidwest-noordoost gerichte laan - gelegen 'Paradijs' is weinig meer herkenbaar, doordat het bijna helemaal dichtgegroeid is. Vroeger was het een met lage wallen omgeven rechthoekig terrein, beplant met slechts enkele bomen en bedoeld om enige tijd te verpozen. Vanwege de geringe herkenbaarheid is dit terrein buiten de omgrenzing van het beschermd gezicht gehouden.

Jut van Breukelerwaardlaan, Professor Winternitzlaan, sprengen c.a.

Dit noordwestelijke deel van het beschermd gezicht omvat het landschappelijk zeer fraaie sprengengebied, dat slechts spaarzaam is ontsloten. Vanaf de Badhuislaan verschaffen de Jut van Breukelerwaardlaan en de daarvan aftakkende Professor Winternitzlaan toegang tot dit gebied. Beide lanen dateren minstens uit het einde van de 18^{e} eeuw, maar zijn deels mogelijk van nog oudere oorsprong. De overige wegen zijn merendeels onverharde paden.
Het karakter van dit deelgebied wordt in hoge mate bepaald door de beide sprengen. Van de *zuidelijke spreng* (Soerense beek) ligt het westelijke deel met de drie sprengkoppen geheel in de bossen. De diep uitgegraven koppen worden omringd en beschermd door wallen, opgeworpen met de bij het graafwerk vrijgekomen grond. Rondom de eeuwwisseling zorgde een overkapping nog voor extra bescherming tegen bevriezing en vervuiling. Het terrein rondom de koppen is voor wandelaars ontsloten door middel van paden en eenvoudige houten bruggetjes.

Bij de middelste kop werd vroeger ten behoeve van het badhuis het water in een buizenstelsel geleid, dat vermoedelijk nog compleet aanwezig is. De beek stroomt oostwaarts in de richting van het voormalige badhuis. Aan de Soerense beek ligt een wasserijcomplex, dat nog in bedrijf is (Professor Winternitzlaan 3) en enkele oude onderdelen bevat. Bij het voormalige badhuis stroomt de beek onder de Badhuislaan door en verder evenwijdig aan deze weg naar de Harderwijkerweg. Ter hoogte van de Boerhaavelaan bevindt zich een overstort, waar een gedeelte van het water uit de beek de weg onderdoor gaat en langs de westzijde van de Boerhaavelaan stroomt, waar het ter hoogte van het voormalige pension Gerbrands in de Bovenbeek uitkomt. De rest van het water vervolgt zijn weg tot bij het voormalige postkantoor, waar het op peil gehouden wordt door een kleine stuw, zodat ook de vijvers in de tuin van het voormalige hotel Laag-Soeren gevoed kunnen worden.

Van de *noordelijke spreng* (Bovenbeek) zijn de twee meest noordelijke van de drie op enige afstand van elkaar gelegen koppen compleet bewaard gebleven. De middelste kop en de meest noordelijke, tegenwoordig droogstaande kop liggen beide - met de direct aangrenzende delen van de beek - tussen twee met opgaand geboomte begroeide wallen. Meer oostwaarts komen de drie takken bij elkaar en vandaar af stroomt de beek verder in zuidoostelijke richting. Vanaf dit punt van samenkomst zijn de oevers dichtbegroeid. Na de kruising met de Professor Winternitzlaan maakt de beek een haakse bocht om in oostelijke richting verder te stromen. In deze bocht staan ter plekke van de voormalige papiermolens aan weerszijden van de beek enige bedrijfsgebouwen, waaronder mogelijk nog restanten van de papiermolencomplexen. De Bovenbeek stroomt voorts onder de Jut van Breukelerwaardlaan en Boer-haavelaan door waar - nabij het voormalige pension Gerbrands - een gedeelte van het water van de Soerense beek aan de Bovenbeek wordt toegevoegd.
Het gebied is verder schaars bebouwd. Aan de Jut van Breukelerwaardlaan, die vanaf het voormalige badhuis in noordelijke richting loopt, staan enkele vermeldenswaardige panden. Aan de westzijde - even voorbij de Soerense beek - staat 'Buitenzorg', vroeger 'De Vijfslag', tegenwoordig een blok van drie arbeiderswoningen en aan de oostzijde een laat 18^{e}- of vroeg 19^{e}-eeuwse dubbele arbeiderswoning en een kleine boerderij. Aan de laan ligt ook het terrein van de ijsvereniging.
Bij de twee meest noordelijke koppen van de noordelijke spreng staan zeer fraai gelegen, maar deels gemoderniseerde, boerderijcomplexen waarop men vanuit oostelijke richting over het open veld een goed zicht heeft. Ten slotte bevinden zich in het gebied - deels verscholen in de bossen - enkele villa's en zomerwoningen en zijn recent - al dan niet op oude bouwlocaties - enkele geheel nieuwe woningen gebouwd. Vermeldenswaardig is nog 'De Langenberg', een villa aan de Harderwijkerweg van waaruit men door de achtertuin fraai zicht heeft op het open sprengenlandschap.

Nadere typering van te beschermen waarden

De zeer grote waarde van het beschermd gezicht Laag-Soeren hangt sterk samen met de goede afleesbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis met enerzijds voor de regio Veluwezoom zeer karakteristieke aspecten (ontginningsgeschiedenis, sprengen c.a.), maar anderzijds zelfs voor heel Nederland juist zeer bijzondere facetten (badhuis/kuuroord c.a.).

Uit de vroegste periode zijn de Soerense enk met de daaraan gelegen oude boerenerven (weliswaar met in latere perioden vernieuwde of vervangen bebouwing) bewaard gebleven. Het (restant van het) Huis Laag-Soeren, de Plantage, alsmede verschillende lanen en nieuwe landerijen en erven zijn sporen van de 18e- en 19e-eeuwse ontginningsgeschiedenis. Het Huis Laag-Soeren was de plek van waaruit de verdere ontginning en aanleg van het gebied ter hand werd genomen, en waar later de initiatiefnemer van het kuuroord woonachtig was en na diens dood het badhotel was gevestigd.

Een geheel nieuwe fase in de geschiedenis van Laag-Soeren begon in de late 18e eeuw met de aanleg van een sprengenstelsel. De opkomst en ontwikkeling van de papierindustrie, de korenwatermolen en later de wasserijen waren er onlosmakelijk mee verbonden. Dat geldt evenzeer voor de bouw van het badhuis in 1850 en de verdere ontwikkeling van het kuuroord nadien.

Het nog compleet aanwezige sprengenstelsel vormt als verbindend element dan ook een essentieel onderdeel van het beschermd gezicht. Elk van de genoemde ontwikkelingen heeft zichtbaar sporen nagelaten in Laag-Soeren, maar de directe en indirecte invloed van het kuuroord op de inrichting van de omgeving en de bebouwing daarbinnen was verreweg het grootst.

Voor de bescherming is het volgende van belang *(kaart 1)*.

Soerense enk:
- het open karakter van de enk met slechts aan de rand enkele bouwplaatsen (voornamelijk boerenerven);
- het contrast tussen de openheid van de enk en de bossen aan de westzijde;
- het wegenpatroon op en aan de rand van de enk, in het bijzonder de ligging van de Priessnitzlaan;
- het aan de Priessnitzlaan staande gedenkteken (het zogenaamde Priessnitz-monument);
- 't Jachthuis

Locatie van het voormalige Huis Laag-Soeren:
- de structurele betekenis en uitstraling van het voormalige Huis Laag-Soeren als hoofdgebouw van een buitenplaats;
- de precieze plek van het voormalige hoofdgebouw binnen de tuinaanleg;
- de tuinaanleg in hoofdlijnen: de ligging van de waterpartijen, de beide diagonale oprijlanen, waarvan de meest zuidelijke in het verlengde van de Harderwijkerweg is gelegen, en het deels vrije zicht over de Soerense enk en op het Priessnitzmonument.

Badhuislaan en directe omgeving:

- het rechte beloop van de Badhuislaan en de beplanting met aan weerszijden een dubbele rij beuken;
- het type bebouwing aan het begin van de Badhuislaan: grote villa's op ruime kavels;
- het open karakter van het gebied direct ten noorden van de Badhuislaan, als gevolg waarvan er zeer fraaie doorzichten zijn naar het complex van de boerderij en korenwatermolen c.a. (Harderwijkerweg 8) en het voormalige pension Gerbrands (Boerhaavelaan 4), beide beschermde gemeentelijke monumenten.

Voormalig badhuis/kuuroord en directe omgeving:

- het hoofdgebouw (badhuis) en de 'Vale Ouwe zathe' (woning van de geneesheer-directeur);
- de tuin- en parkaanleg rondom het voormalige badhuis in hoofdlijnen;
- een deel van de bossen direct ten zuiden en westen van het badhuis (voorheen 'De Plantage') met de aanleg in hoofdlijnen, in het bijzonder de veelal met beuken beplante lanen, waaronder de Professor Stokvislaan.

Sprengen (beken) en omgeving:

- de ligging en het beloop van de sprengen (beken) met de bijbehorende koppen, de daarlangs gelegen wallen en beplanting en de 'Stuitdijken';
- het wegenpatroon, in het bijzonder de ligging en het beloop van de Professor Winternitzlaan, Jut van Breukelerwaardlaan;
- het (afgezien van de bestaande bebouwde locaties) onbebouwde karakter van het gebied;
- de kleinschalige landschapselementen als houtwallen en bosjes;
- bijzondere bebouwing: de locatie van de voormalige papiermolens/wasserijen, de locatie en het karakter van de bebouwing aan de Jut van Breukelerwaardlaan, waaronder Buitenzorg, de dubbele arbeiderswoning min of meer in de as van de Professor Winternitzlaan en het ten noorden daarvan gelegen boerderijtje.

Begrenzing

Uitgangspunt bij het vaststellen van de begrenzing was dat van alle belangrijke facetten van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied minimaal de meest waardevolle relicten betrokken dienen te worden. Dit betekent dat in ieder geval een deel van de Soerense enk, de locatie van het voormalige Huis Laag-Soeren, het voormalige kuuroord en omgeving inclusief 'De Plantage' en voorts de beide sprengen (beken) met de bijbehorende koppen binnen de omgrenzing dienen te liggen. Vervolgens is getracht zoveel mogelijk aansluiting te zoeken bij logische, duidelijke lijnen in het landschap.

Aan de oostzijde van het gebied ligt de grens langs de oostzijde van de spoordijk. Meer zuidwaarts steekt de grens bij de kleine overweg het spoor over en loopt vervolgens langs de westzijde van de Harderwijkerweg in zuidelijke richting.

Vanaf de samenkomst met de Priessnitzlaan loopt de grens in noordwestelijke richting langs de westzijde van de Priessnitzlaan. Het open weidelandschap voor het tegen de bosrand aan gelegen manegecomplex 'De Spreng' is binnen de grenzen getrokken. Ook een deel van de bossen ten westen van de enk ligt binnen de omgrenzing. Deze bossen, die vroeger bekend stonden als 'De Plantage' en vanouds behoorden tot het Huis Laag-Soeren en later bij het Kuuroord, zijn ook van belang vanwege de begrenzing van de Enk. Westelijk van De Plantage ligt de grens aan de zuidzijde van (het verlengde van) de Schaapsallee en loopt evenwijdig aan de zuidelijke spreng in westelijke richting.

Aan het einde van de spreng buigt de omgrenzing in noordelijke richting om de drie sprengkoppen heen en sluit ten noorden daarvan aan op het pad, dat in noordoostelijke richting naar de Harderwijkerweg loopt. De grens valt hier samen met de gemeentegrens tot aan de Harderwijkerweg. Na een haakse bocht gemaakt te hebben, ligt de grens aan de zuidwestzijde van de Harderwijkerweg. Voor het begin van de bebouwing van de dorpskom buigt de grens af in zuidelijke richting om vervolgens aan te sluiten op de Jut van Breukelerwaardlaan. De grens loopt langs de oostzijde van deze laan en buigt bij de wetering met een haakse bocht naar het oosten; de wetering zelf valt binnen de begrenzing. Vervolgens volgt de grens de achterste perceelsgrenzen van de bebouwing aan de westzijde van de Harderwijkerweg, om ten noorden van het voormalige pension Gerbrands (Boerhaavelaan 4) aan te sluiten op de Boerhaavelaan. Vanaf de samenkomst met de Harderwijkerweg loopt de grens langs de noordzijde van de Van Zwietenlaan en sluit aan het einde daarvan aan op de Kanaalweg.

De exacte begrenzing is aangegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/16/11.

2.1306240 1 2012

Waardering

Het beschermd gezicht Laag-Soeren is van zeer hoge *cultuurhistorische waarde*, dankzij de zeer goede afleesbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis met enerzijds voor de regio (Veluwezoom) zeer karakteristieke aspecten en anderzijds met zelfs voor heel Nederland juist zeer bijzondere facetten.
De hele ontginningsgeschiedenis (oude landbouwgronden, weiden en jongere heideontginning), alsmede de aanwezigheid van de sprengen met de daaraan gelegen voormalige papiermolens, wasserijen en korenwatermolen kunnen als karakteristiek voor de geschiedenis van de Veluwe(zoom) worden gekenmerkt. Daarentegen is de ontwikkeling van het kuuroord c.a. juist zeer specifiek en voor heel Nederland een zeldzaam verschijnsel. Bethesda in Laag-Soeren was één van de weinige en bovendien het vroegste en aanvankelijk het grootste voorbeeld van de badinrichtingen (kuuroorden) in Nederland, waar de 'Physische en Diaetetische therapie' werden toegepast.

Laag-Soeren is van zeer hoge *stedenbouwkundige waarde* vanwege de ook heden ten dage nog zeer duidelijk aanwezige bijzondere en grote samenhang van de verschillende (deels voormalige) functies (landbouw, papiermolens/wasserijen, korenwatermolen en vooral het kuuroord c.a.) met de ruimtelijke opbouw van het gebied (wegenpatroon, lanenstelsels; sprengen/beken etc.) én met de verschijningsvorm van de bebouwing. Van de oorspronkelijk bij elk van de genoemde functies horende bebouwing zijn in Laag-Soeren nog altijd één of meer goede voorbeelden te vinden, waaronder diverse van gemeente- en rijkswege beschermde monumenten.

Het ook landschappelijk zeer fraaie gebied is voorts van belang vanwege de *gaafheid* van de kenmerkende ruimtelijke opbouw van het gebied en van de uiterlijke verschijningsvorm van het merendeel van de bebouwing.

De goed bewaard gebleven afleesbaarheid van de veelzijdige ontwikkelingsgeschiedenis én de zeer bijzondere functie van kuuroord - met de daaruit voortvloeiende specifieke inrichting en verschijningsvorm - maken Laag-Soeren samen met de overige, bovengenoemde waarden tot een voor Nederland uitermate *uniek* geheel.

Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectuering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

2.130624012013

Bronnen

Literatuur

- J. Craandijk, *Wandelingen in Gelderland II*, Haarlem 1894.
- M. van de Guchte, *De invloed van de sprengen en beken op de ruimtelijke ontwikkeling van Laag Soeren*, z.p. 1989 (scriptie).
- F. van Heusden, 'Geschiedenis van de Geneeskundige Badinrichting Bethesda in Laag Soeren'. In: *Ambt en Heerlijkheid, Mededelingen van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal*, extra nummer 1997, nr. 118.
- H. Smit, *Trekken door de zeven dorpen van Rheden; langs mooie, karakteristieke plekjes*, Wezep 1992.
- J.A. Tours, *De Geneeskundige Badinrichting en het Herstellingsoord te Laag-Soeren*, Haarlem, z.j.
- H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Gelderland, alsmede in Overijssel en Limburg*, Haarlem 1995.
- W. Wennekes, 'Genezing bij de bron van Jut'. In: *NRC Handelsblad*, 21 november 1981.
- W. Zondervan, 'Geschiedenis van Spankeren en Laag Soeren'. In: *Korte geschiedenis van Rheden en Rozendaal*. Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, 1975.
- Provinciaal Verslag, 1875.
- Niet gepubliceerde resultaten van het door F.W.J. Scholten verrichte onderzoek naar de geschiedenis van de watermolen c.a. te Laag-Soeren.
- Rijksarchief Arnhem, archief van de stichting Bethesda.
- Gemeentearchief Rheden, dossiers m.b.t. Bethesda.

Kaarten

- Waarderingskaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.
- Kadastrale Minuut 1832, gemeente Dieren, sectie B: Laag-Soeren. Bron: Gelders Archief, Arnhem.
- Laag-Soeren, 1907. Detail van kaartblad 452 van de Chromotopografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden in Bonneprojectie, schaal 1:25.000 (uitgave 1909).

Colofon

Uitgave
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2013

Onderzoek en tekst
Gelders Genootschap

Kaartmateriaal
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag
Gelders Genootschap

Redactie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex

Productie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Mailfors, Amersfoort

Bijlagen

1. Waarderingskaart
2. Kadastrale Minuut 1832, gemeente Dieren, sectie B: Laag-Soeren
3. Laag-Soeren, 1907

2,130624012014

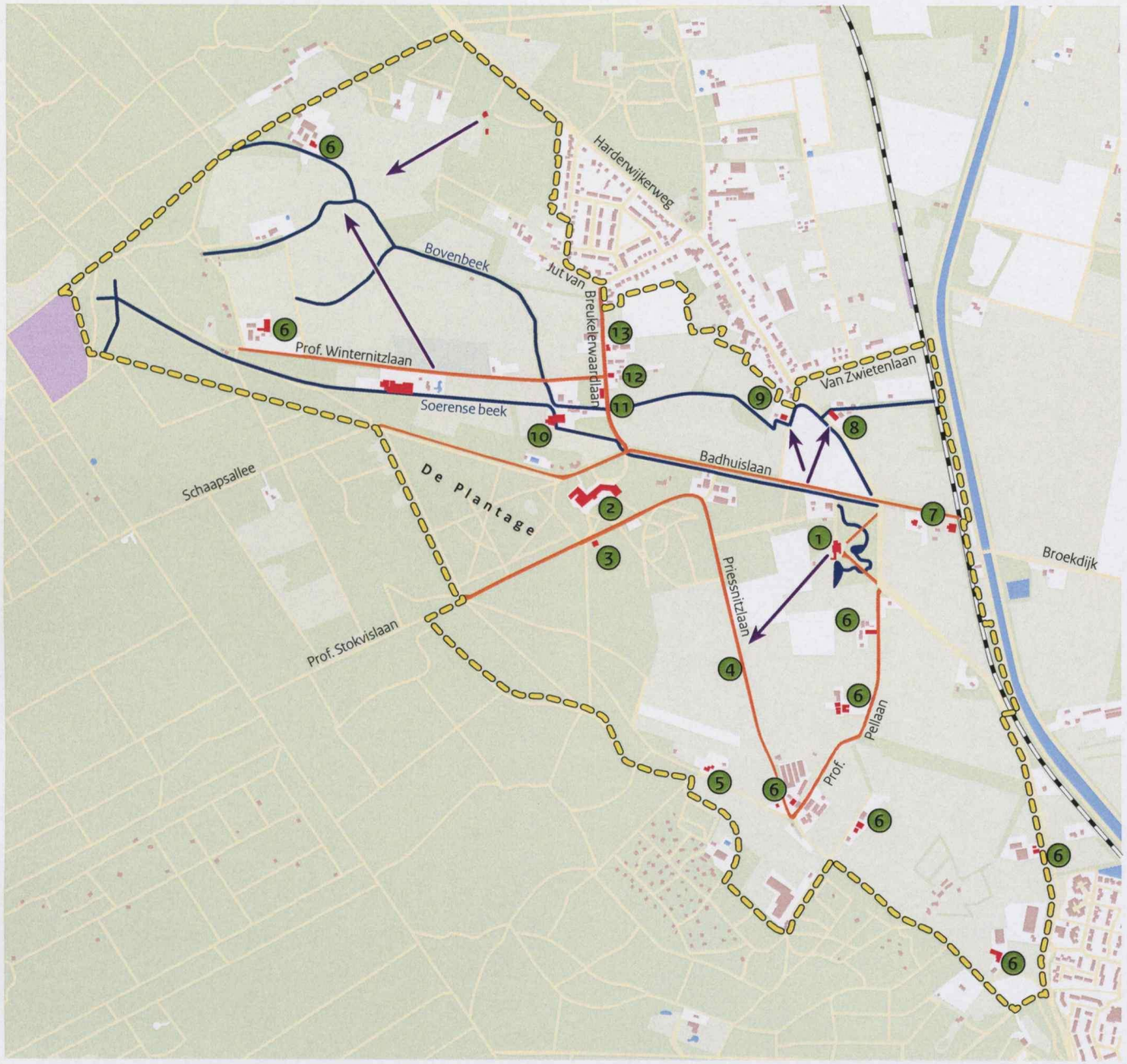

Waarderingskaart Laag-Soeren

Legenda

- begrenzing beschermd dorpsgezicht
- zichtlijn
- beeldbepalende weg
- spreng, waterpartij
- waardevolle bebouwing

1. Huis Laag-Soeren
2. voormalig Badhotel
3. voormalige directeurswoning
4. Priessnitzmonument
5. Jachthuis
6. boerderijen
7. villa´s
8. korenwatermolen
9. voormalig pension
10. voormalige papiermolens
11. Buitenzorg
12. dubbele arbeiderswoning
13. boerderijtje

0 250 500 m

© RCE, e-KS/BB
26 februari 2013

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

N

Kaart 1 *Waarderingskaart*

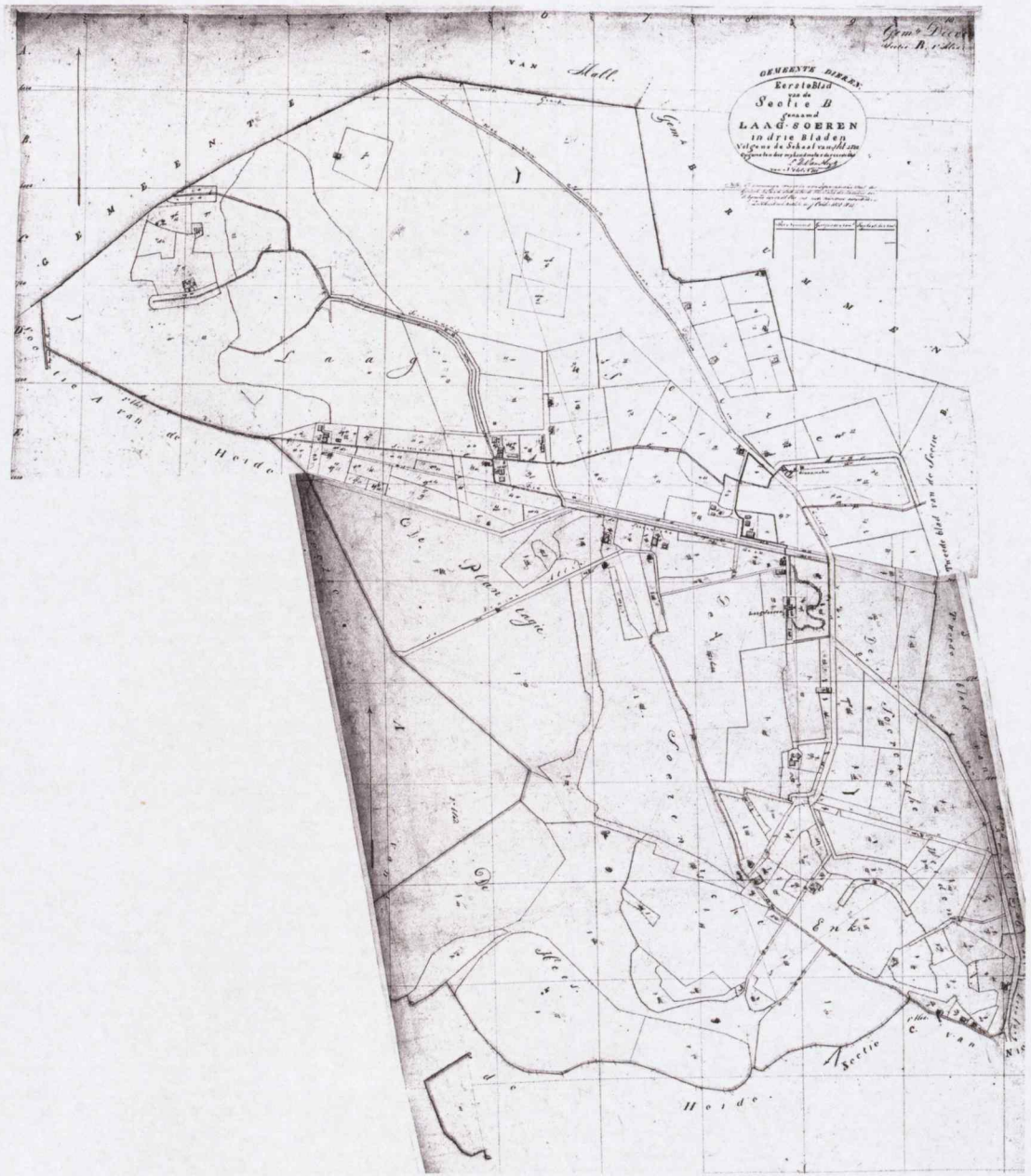

Kaart 2 Kadastrale Minuut 1832, gemeente Dieren, sectie B: Laag-Soeren

2.12062012015

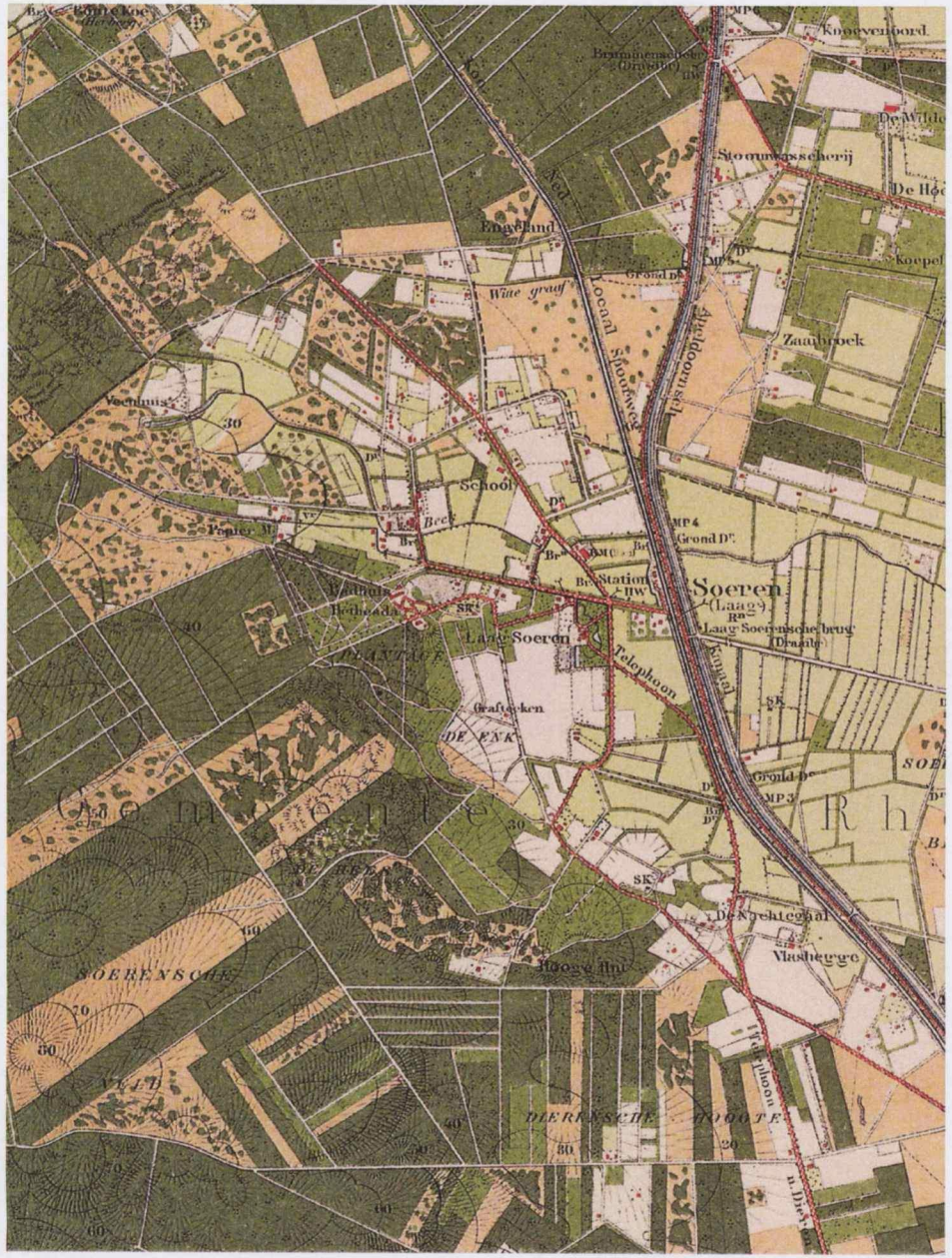

Kaart 3 Laag-Soeren, 1907